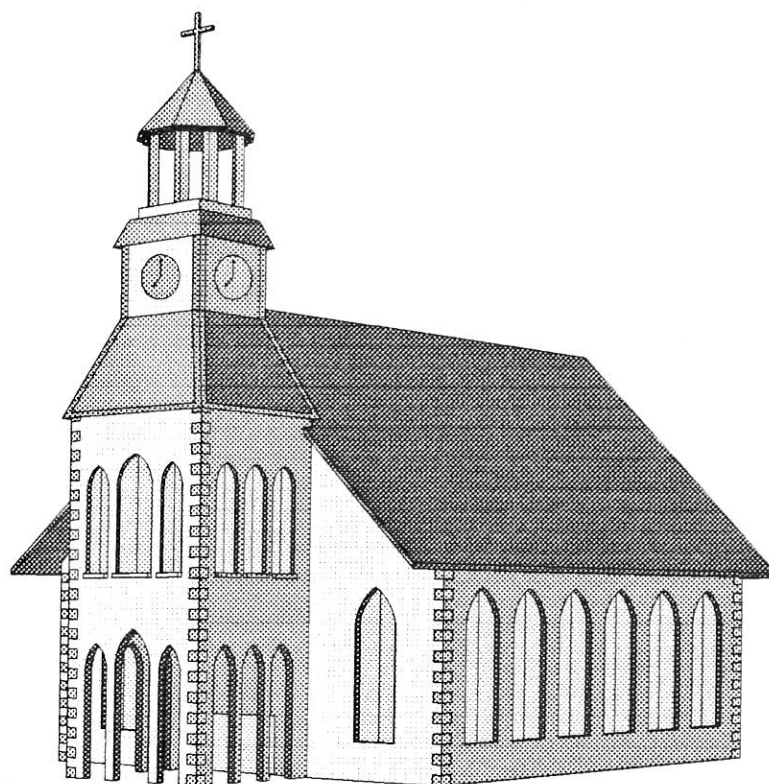

Samhällsvetenskapliga institutionen
Universitetet i Linköping

TUKT I TREHÖRNA

EN STUDIE ÖVER KYRKOTUKTEN I TREHÖRNA SOCKEN 1817-1862

Kerstin Lundbom
C - uppsats i historia, ht -93
handledare: Kalle Bäck

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1 INLEDNING	3-10
1.1 BAKGRUND	3
1.2 SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	4
1.3 KÄLLOR OCH METOD	5
1.4 TIDIGARE FORSKNING	6
1.5 TREHÖRNA SOCKEN	10
2 UTÖVARE AV TUKT OCH DERAS FALL	11-19
2.1 KYRKORÅD	11
2.2 SOCKENSTÄMMA	13
2.3 SOCKENNÄMND	16
2.4 VISITATÖRER	18
3 TUKTENS UTFORMNING I TREHÖRNA	20-23
3.1 FÖREBYGGANDE ÅTGÄRDER	20
3.2 OMEDELBARA ÅTGÄRDER	21
3.3 SOCIALA POSITIONER	22
4 KYRKOTUKTEN I ETT FÖRÄNDERLIGT SAMHÄLLE	24-33
4.1 SLUTSATSER OCH SAMMANFATTANDE DISKUSSION	24
4.2 NOTER	29
4.3 KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	32

1 INLEDNING

1.1 BAKGRUND

I denna uppsats ska vi under ett par årtionden möta ett formellt icke världsligt typ av rättssystem, som fortfarande fanns i Sverige en bra bit in på 1800-talet. Det går under begreppet kyrkotukt och var trots variationer i utövande, ett enhetligt begrepp för kontroll, bestraffning, medling och försoning inom ramen för kyrkans lokala organisation. Kyrkotukt har funnits och tillämpats ända sedan medeltiden. För Sveriges del känner man tyvärr till väldigt lite om hur den då utövades. Dock vet man att i Sverige och hela Västeuropa fanns det, efter reformationen, en väl utbredd kyrkotukt. Det hade då blivit mer som en lag än en attityd. Många böcker skrevs om vad som skulle definieras som synd. Överlagt mord (dit även abort räknades), magi, och blodskam (= sexuell förbindelse t ex syskon emellan) ansågs vara de grövsta av synder. Men eftersom straffet ofta var döden överläts det åt det världsliga svärdet. Det som skulle gälla under det "andliga svärdet" var bl a otukt, fylleri, svordomar och sabbatsbrott. Men även skvalleraktighet, lösdriveri och frånvaro från nattvarden ansågs nödvändigt att försöka korrigera.¹ Följande citat från en kalvinsk präst ger exempel på det allmänna tankegodset; "Ty eftersom människans natur är sådan att hon vill glömma sitt samvetets bud och kasta av sig Guds ok, är det nödvändigt att hon tyglas och tuktas, annars blir hon liksom en skenande häst, hängiven åt ohämmade utsvävningar, utan att frukta vare sig Gud eller människor" (Lenman, Kyrkotuktens gränser, 12).

Det övergripande målet var att påverka människors tro och seder, med andra ord skapa enhetlighet och lydnad. Sättet att nå det målet varierade beroende på tidpunkt och plats. Men också politiska och kulturella förhållanden, religiösa dogmer och individuella prästers förmåga och ambition åstadkom skillnader.²

I Sverige var det länge oklart vem som skulle ha ansvaret för tukten. Utvecklingen efter reformationen medförde per definition en överföring av makt och kompetens från det andliga till det världsliga svärdet. Den förändringen ledde dock inte omedelbart till en försvagning av det moraliskt-religiösa draget i rättskipning och samhällssyn. Staten lyckades aldrig fullständigt överta kyrkans ansvar, då det gällde bekämpande av synd. Kyrkans kamp för sin frihet och rätten till maktutövning avslutades inte med reformationen, vare sig i Västerås 1527 eller med Uppsala mötes beslut 1593, utan var ett tema med sprängkraft under hela 1600-talet. Efter Karl IX:s död erövrade kyrkan mycket av sin forna makt, där 1650 års privilegier kan sägas ha utgjort kulmen på utvecklingen. Det väsentliga här var att prästerna i privilegierna fick makt att hålla sockenstämmor där församlingen i gemen eller genom fullmäktige skulle delta.³ På stämmorna behandlades räkenskaperna, byggnaderna och kyrkodisciplinen: "Särdeles skall prästerskapet då hava makt att ställa dem för rätta som genom grova eder, svärjande eller bannande sig försett eller eljest med sabbatsbrott, Guds ords förakt och försummelse till att göra sin gudstjänst på allmänna årshögtider, söndagar och helgdagar, förargelse åstadkomma, vilka eftersom de skyldiga finnas och deras leverne tillförne varit haver, måtte tillbörligen plikta och straffa." (Aronsson, Bönder gör politik, 263)

Denna utsträckta domsrätt mötte snart motstånd. Redan i 1665 års plakat om eder och sabbatsbrott begränsades den till att endast utgöra en första varningsinstans. Maktkampen böljade vidare. Den världsliga makten upptäckte dock ganska snart att den var i behov av kyrkan, dels för

att hålla riket under kontroll, dels för skatter och soldatutskrivning. Dessutom insåg man att en "domstol" på lokal nivå skulle kunna vara till stor hjälp för de tungt belastade tingen och rådstuvurätterna.⁴

I 1686 års kyrkolag kodifierades den praxis som sedan seklets början vuxit fram. Den världsliga rättvisan tog på sig ett större ansvar för att stödja prästerskapet i dess bevakning av religionens bud. Undervisning och förhör ålades prästerskapet. Kravet att barn, drängar och pigor skulle lära sig läsa för att med egna ögon kunna se "hvad Gud i sitt heliga Ord biuder och befaller", uppställdes. Övervakning av närvaron vid förhören hörde likaså till ett av de allvarligaste åliggandena för prästerna.⁵

Den som bestred religionens bud, genom ord och/eller handling skulle, i första hand, dömas av kyrkans män med straff som var uppställda och godkända av den världsliga makten. På så sätt nådde man slutligen en överenskommelse där båda parter var nöjda.⁶

1.2 SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Anledningen till uppkomsten av denna uppsats ligger i att jag vill ge ett bidrag till det projekt som startade 1990; "Trehörna, en socken på längden och tvären". Genom ämnet "kyrkotukt" fann jag något som tilltalade mig, samtidigt som det var ett utforskat projektområde.

Uppsatsen är tänkt att fylla två syften, ett större och ett mindre. Det huvudsakliga syftet är att beskriva och närmare analysera den kyrkotukt som, enligt källmaterialet, förekom i Trehörna mellan 1817 och 1862. Att jag valt tidsperioden 1817-1862 beror inte på någon slump. Dessa båda årtal markerar viktiga socialpolitiska förändringar. År 1817 utfärdades en kunglig förordning angående sockenstämmor och kyrkoråd. Där beslöts det att kyrkorådet skulle handha frågor rörande disciplin och fostran med andra ord tukten. Sockenstämman fick för sin del sina uppgifter preciserade i 17 punkter, vilka jag ska återkomma till. Denna förordning var vår första allmänna kommunalförfattning och våra kommunallagar utvecklades ur detta. År 1862 markerar i sin tur förverkligande av de förslag som 1858-1860 utformats av en kommunalkommiteé. De innebar i korthet att sockenstämman försvann för att lämna plats åt kyrkostämman som företrädde kyrkoförsamlingens angelägenheter. En kommunalstämma tillkom för den borgerliga kommunens angelägenheter. Kyrko- och skolråd å ena sidan och kommunalnämnden å andra sidan blev de verkställande organen.⁷

Den huvudsakliga frågan är alltså om man kan urskilja en utveckling av förvärldsligande långt tidigare än 1862. En utveckling där sockenstämman får ta på sig allt fler administrativa uppgifter och allt oftare tvingas rätta sig efter förordningar och lagar från högre instanser, samtidigt som kyrkan utmanas av världsliga organisationer och andliga samfund. Är det något som med tiden leder till färre eller inga fall av kyrkotukt? Kan man med tiden även se en förändring vad det gäller själva utövandet av tukt i Trehörna. I så fall, vad kan det hela ha berott på?

För att förhoppningsvis finna svar på om en förändring är synlig i arkivmaterialet har jag också valt följande frågeställningar; Vilka förebyggande åtgärder hade man? Vilka omedelbara åtgärder vidtog man? Vilken synd var vanligast? Vilka straff utdömdes? Vilken samhällsposition hade de som tuktades? I den mån det är möjligt, ämnar jag här jämföra mina resultat med tidigare forskning.

Mitt andra mindre, men icke obetydliga, syfte är av ett annat slag. Här söker jag svaret på ett käll- och metodproblem och frågar mig följande; Kan man komma åt kyrkotukten i de offentliga källorna, d v s arkivmaterialet, eller skedde den till stor del utanför de offentliga ramarna? Med andra ord finns det någonting som pekar på att det som finns nedtecknat bara är toppen på ett isberg och att det verkliga antalet fall av kyrkotukt var långt större än vi någonsin kan föreställa oss?

1.3 KÄLLOR OCH METOD

Kyrkotukt och kyrklig kontroll är ett betydligt vidare ämne, än man kan tro. Efter att ha läst uppsatser och böcker om ämnet förstod jag att detta snarare skulle bli en undersökning på bredden än på djupet. Orsakerna till svårigheten att riktigt fördjupa sig är de lokala variationerna i utövande, gränsdragningen hos tidigare forskning angående vad som ska räknas som kyrkotukt, samt de socialpolitiska olikheterna beroende på vilken tidsperiod man väljer.

Att undersöka kyrkotukt under 1800-talet leder oundvikligen till att man kommer i nära förbindelse med andra historieområden, än just ren och skär kyrkotukt. En liten inblick i religionshistoria, rättshistoria och politisk historia var nödvändigt, då många lagar och reformer genomfördes vid denna tid. Tidigt insåg jag också att det inte skulle gå att finna någon större kvantitet av fall. Ett par tabeller för en lättare överblick har jag dock lyckats framställa.

Uppsatsens kärna består av uppgifter från sockenstämmo- och sockennämndsprotokoll, husförhörlängder, visitationsprotokoll samt kyrkorådsprotokoll. Denna typ av källmaterial manar till försiktighet i tolkningar. I både sockenstämman och kyrkorådet var det prästen eller pastorn som var dess huvudperson, då han hade ordförandeskapet och förde protokollet. Rent källkritiskt innebär det att det är hans version av händelsen som vi får. Ofta framgår det av protokollen att det är han som ställde frågorna och tog initiativet till utredningar. Man måste också hela tiden vara medveten om risken för att prästen medvetet eller omedvetet tonade ner eventuella motsättningar. Men då inget annat källmaterial kan ge information av liknande slag finns det heller ingen möjlighet att undvika detta slag av problem.

I sockenstämmoprotokollen letade jag förstås först och främst efter fall av kyrkotukt. Men allt övrigt hoppades inte över för det. Jag fann det nödvändigt att försöka få en bild av vad för saker som för övrigt diskuterades, då kyrkotukten upptog en sådan liten del. Speciellt för mina slutsatser var det avgörande. Detta är dock inget som jag låter ta någon större plats i uppsatsens undersökningsdel.

När det gällde husförhörlängderna studerades den kolumn där "särskilda anmärkningar" gjordes. Fann jag något som jag ansåg vara kyrkotukt tittade jag sedan på personens sociala position. Något namn på den tuktede var inte väsentligt för min undersökning.

Jag har delat upp mitt arbete på det sätt att jag först försökt beskriva de institutioner och människor som utövade tukt, d v s sockenstämman, kyrkorådet, prästen och prostern. Jag har också, i korthet, redovisat de fall jag funnit. I det andra undersökningskapitlet försöker jag sedan kategorisera fallen, bl a utifrån de åtgärder som vidtogs. I båda kapitlen gör jag, när tillfälle finns, en jämförelse med tidigare forskning. Genomgående resonerar jag också kring frågorna till mitt andra syfte; om eventuella icke protokollförda fall. Sist följer en sammanfattning av mina resultat

samt en diskussion om orsakerna till kyrkotuktens upphörande. Där använder jag mig även av ett s k makroperspektiv, d v s jag försöker se till hela Sveriges socialpolitiska utveckling, då jag söker svaret/svaren på kyrkotuktens upphörande.

Arbetet har förstås inte varit helt problemfritt. En fråga som jag ibland tvingades ställa mig, var att avgöra om det rörde sig om brott eller en synd. Gränserna är inte helt självklara och det verkar som även tidigare forskare har haft samma problem. Jag valt att definiera kyrkotukt på så samma sätt som Bengt Hägglund skiljer på världsliga och andliga "snedsteg". Det vill säga att en överträdelse av mänsklig lag kallas brott förseelse eller dylikt, men står det i relation till gudomlig lag, exempelvis de tio budorden talar man om synd.⁸ Det låter enkelt att följa, men då ett av budorden lyder; Du skall icke stjäla, tvingades jag fundera över om stöld skulle tas upp som ett fall av tukt trots att protokollen visade att straffet för stöld utan undantag utdömdes vid häradsrätterna. Avgörandet att räkna stöld som ett världsligt brott kom när viss tidigare forskning menade att kyrkoplikt, som var ett av kyrkans maktmedel och som innebar en syndares återupptagande i församlingen, användes för vissa brott som bedömts vid civil domstol. T ex då tjuveri och vissa sexuella förbindelser. Den forskare som hävdar det har sin undersökning lagd till 1700-talet, då mycket i samhället var annorlunda. Kyrkoplikten försvann visserligen inte förrän år 1855 men då det inte finns antecknat i husförhörslängderna att den som stulit genomgått kyrkoplikt, vågar jag mig inte på att räkna det som tukt under min tidsperiod. Att det istället utgick en muntlig och enskild varning från prästen är mera sannolikt. Men det är något som man varken kan bevisa eller utsluta. Andra metodiska och källkritiska problem som jag stött på kommer tas upp där de innehållsmässigt bäst hör hemma i uppsatsen.

Slutligen vill jag påpeka att jag är medveten om det ganska rika antalet citat i denna uppsats. Att jag ändå har valt att använda mig av det beror inte på lättja av något slag. I vissa typer av uppsatser finner jag det berättigat då det skapar en stämning som för varje 1900-tals människa är oeffterhärmlig. Observera alltså att de citat som förekommer knappast är hämtade från andra forskare, utan från människor som för länge sedan slutade tala. Allt som finns kvar är anteckningar i protokoll. Varför då inte ta fasta på dessa ord, utan att ändra om eller modernisera språkbruket ?!

1.4 TIDIGARE FORSKNING

Innan jag övergår till en närmare granskning av kyrkotukten i Trehörna bör något sägas om den tidigare forskning som gjorts inom området. Få böcker har skrivits där enbart kyrkotukt tas upp. Desto fler har jag funnit vad det gäller socknars självstyrelse, som i något kapitel oundvikligt kommit in på kyrkan, rättskipningen och därmed tukten. Det finns två böcker som närmast kan kallas klassiker när det gäller sockenstämman som politiskt organ. Dessa är Ragnar Gullstrands ; *Socknarnas självstyrelse*, och KH Johanssons; *Svensk sockensjälvstyrelse*.

Johanssons undersökning tar särskild hänsyn till Linköpings stift och sträcker sig fram till 1862. Oturligt nog, för min del, ligger tyngdpunkten på tiden fram till 1817. Gullstrands undersökning är ännu mera avlägsen och håller sig till 1600-1700-talet. Dessa båda verk har inte varit oanvändbara för det. Båda två går in på sockenrättskipningen, där kyrkotukt ingår. Hjälpt med att förstå bakgrunden till detta rättssystem har jag därför fått.

Dessa båda undersökningar verkar utan undantag ha använts av samtliga senare forskare. De har dock inte fått stå oemotsagda, utan istället blivit ganska starkt kritiserade. Ragnar Gullstrand anses numera ha en alltför stark konsensus syn. Han menar att socknen var som en värld för sig, vars invånare var fyllda av en förpliktande solidaritet samt eniga om att hålla samman till försvar för den sedliga ordningen. Denna sockensamhörighet var det som gjorde kyrkotukten möjlig, menar, Gullstrand. Många nutida forskare anser detta (bl a Björn Furuhausen, se nedan) vara felaktigt, istället hävdar de att prästen i socknen hade ganska stora problem med att hålla församlingen i "herrens tukt och förmaning."⁹

Johansson har kritiserats för att han tycks glömma bort att det med stor sannolikhet borde ha förekommit lokala och regionala variationer när det gäller sockenstämmor och kyrkoråd, och att beslut som togs i högre instanser inte alltid fungerade på lokalnivå. Johansson konstaterar bara att lag om kyrkoråd kom 1817 och vad deras uppgifter var. Att de fastställda normerna följdes till punkt och pricka tycks han ta för givet. Detta är något som senare forskare ofta förnekar. Man pekar bl a på kyrkorådets begränsade verksamhet.¹⁰

Förutom det ensidiga perspektivet hos dem båda, kan idag den syntetiska ambitionen upplevas som en brist. Johansson och Gullstrand har sin generations historiesyn; Sveriges lokalsamhällen är ett föredöme och konflikter mellan stat och allmog eller mellan kyrka och församling framställs som något nästintill omöjligt. Fosterlandskärlek och personliga åsikter genomsyrar båda verken, men lyser starkast hos Gullstrand.

Gullstrand och Johansson skrev sina böcker under 1920- och 30 -talen. Efter dem rådde det länge en tystnad inom forskningsfältet. Men under 1980- talet vaknade intresset för det lokala självstyret på nytt. Inte minst när det gällde frågor om social kontroll och brottslighet.

Björn Furuhausen har i sin uppsats; *Sockenstämmans sociala kontroll*, använt sig av ett perspektiv där han analyserar och beskriver sockenstämman som ett organ för social kontroll. Istället för att använda det traditionella begreppet kyrkotukt kallar han det för sockenrättskipning. Genom denna term vill han mena att det var en verksamhet som berörde och inbegrep socknen eller lokalsamhället och inte bara kyrkan, samt att det var en verksamhet med klart rättslig karaktär som till viss del hade paralleller med de civila domstolarnas verksamhet.¹¹ Furuhausen tycks ha förväntat sig en ganska idyllisk bild av lokalsamhället men fann att konflikter, problem och motsättningar var vanliga. Han påpekar att många brott och förseelser inte finns registrerade i källmaterialet då protokollen berättar att prästen ofta varnat och förmanat personer vid husförhören. Några husförhörslängder har Furuhausen inte gått igenom. Han anser att större vikt bör framöver läggas på de processer och drivkrafter som ledde fram till att brotten registrerades.¹²

Jan Sundin har bidragit med en hel del vad det gäller kyrkotukt, samt bemötande av "vanlig" brottslighet. Hans bok *För Gud, staten och folket* tar till största delen upp fall som inte lyckats bli lösta inom församlingen utan skickats vidare till högre instanser, t ex häradsrätter och domkapitel. Det kapitel som han ägnar åt kyrkotukt berör, som så ofta annars, 1500- och 1600 talet. Där talar han om den utveckling som ledde fram till att kyrkan och inte den världsliga makten fick ansvaret för kyrkotukten. Han menar att kunga makten och adeln var tvugna att ge kyrkan någon form av maktutövning. Dels för att de visste att kyrkans ord nådde ända in i backstugan och att ordning och sedlighet på så sätt kunde upprätthållas, men också för att de världsliga domstolarna annars skulle bli överhopade av rättsfall.¹³ Sundin har noterat att en ökning av kyrkotuktsfall skett efter 1600-talets slut. Han menar dock att man får vara försiktig med att dra slutsatser utifrån det. Samhällets ökande grad av skriftlighet måste tas i beaktande, samt att det under

1700-talet från överhetens sida var vanligt med kampanjer där man vände sig mot t ex dansstugor. Sundin har också märkt en annan intressant tendens under 1700-talet. Vid den tiden försökte man ihärdigare disciplinera de obesuttna och tjänstefolket jämfört, med bönderna och medelklassen. Sundin menar att det antingen kan bero på att medelklassen och bönderna accepterat kyrkans normer och därför inte behöver tuktas så ofta. Men han finner det också sannolikt att det istället var oron för den sociala omvandlingen som kom alltmer att överskugga de religiösa motiven bland rättvisans tjänare.¹⁴

I uppsatsen *Kontroll, straff och försoning. Kyrklig rättvisa på socken nivå före 1850*, står kyrkotukten mer i centrum. Sundin undersöker ett par norrländska församlingar för att se hur praxis utformades för kyrkotuktens upprätthållande som den återspeglar sig i källorna. Vid en kortfattad jämförelse med södra Sverige konstaterar han att flertalet fall handlade om i stort sett samma saker i hela Sverige. Men att tyngdpunkten på vad för slags fall av kyrkotukt som var vanligast varierade från en församling till en annan, eller till och med från en präst till en annan. Ytterligare en sak som skulle vara samma över i stort sett hela Sverige är att många saker behandlades på sockennivå, trots att de enligt lagen borde ha tagits upp vid världsliga domstolar.¹⁵

Angående ”sockenrättvisans upplösning” vill inte Sundin enbart förklara den som orsakad av den industrialiserings- och urbaniseringsprocessen som ägde rum i Sverige för 100-150 år sedan. Han understryker att industrialiseringen var blygsam före 1870, när kyrkoråden redan förlorat sin disciplinära makt. Istället menar Sundin att det var upplysningsidéerna, liberalismens genombrott och nya religiösa rörelser som startade erosionen. Industrialiseringen gjorde bara omställningen lättare.¹⁶

En annan forskare, som till viss del delar Sundins slutsatser angående orsakerna till den sekulariserande samhällsförändring som ägde rum under 1800-talet, är Lars Peterson. I sin uppsats; *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism 1809-1860*, har han dock kommit till den slutsatsen att det främst var skriftens etablering hos folket som luckrade upp kyrkans makt. Peterson pekar på att när prästerskapet under 1600-talet fick ett av sina viktigaste uppdrag; sprida och kontrollera läskunnigheten hos menigheten, var det aldrig tal om en samtidigt ökad skrivkunnighet. Resultatet blev en i huvudsak vertikal och enkelriktad kommunikation; överheten talar till undersåtarna (folket). Syftet var, som så ofta annars makt och kontroll. Stormaktsstaten använde kyrkan som sitt redskap. Den skulle ha hand om folkbokföring och folkuppfostran. Kyrkans uppgift att - enligt skriftprincipen ”Ordet allena”- lära folket att läsa skulle bidra till stärkandet av rikets enhet och lagordning. Folkbokföringen skulle skapa underlag för maktens militära och fiskala behov.¹⁷

Skrivkonsten var något som länge var begränsad till en skara ämbetsmän, däribland prästerskapet. Att prästerna besatt denna färdighet garanterade en fortlöpande rapportering från lokalsamfundet till de centrala myndigheterna, vilka arkiverade den information som kunde användas till att vidga statsapparatusens administrativa kontroll. Peterson hänvisar till Anthony Giddens teorier och menar att skriften inte uppstod som ett kommunikationsinstrument utan som ett kameralt verktyg. Något som alla listor, inventarier och register skulle vara bevis för.¹⁸

Under 1800-talet och särskilt efter folkskolans införande menar Peterson att man kan se en vändning i trenden. Läsningen bestod för de lägre samhällsklasserna inte längre av enbart religiös litteratur och de skrivkunnigas monopol bröts då abc- böckerna kom till skolorna. Peterson avslutar sin avhandling med en schematisk indelning i sex teser som sammanfattar ... ”skriftens och fostrans bety-

delse för den rådande ordningens befastande och den dominerande ideologins bekräftande under förkapitalistiska betingelser” Där menar han bl a att då korporativa och lokalt begränsade gemenskaper upplöstes och ersattes av ett nationalmedvetande krävdes en kulturell homogenitet som endast ett enhetligt skriftspråk och ett nationellt pressväsende kunde erbjuda. Tidningspressens genombrott blev en avgörande faktor som spred nyhumanismens och liberalismens ideer långt ner i samhällsskikten. Denna nya skriftkultur ledde till, vad Peterson kallar;” en demokratisering av vetandet”. Något som i sin tur möjliggjorde att auktoriteter (t ex kyrkan) kunde ifrågasättas, kritiseras och störtas.¹⁹

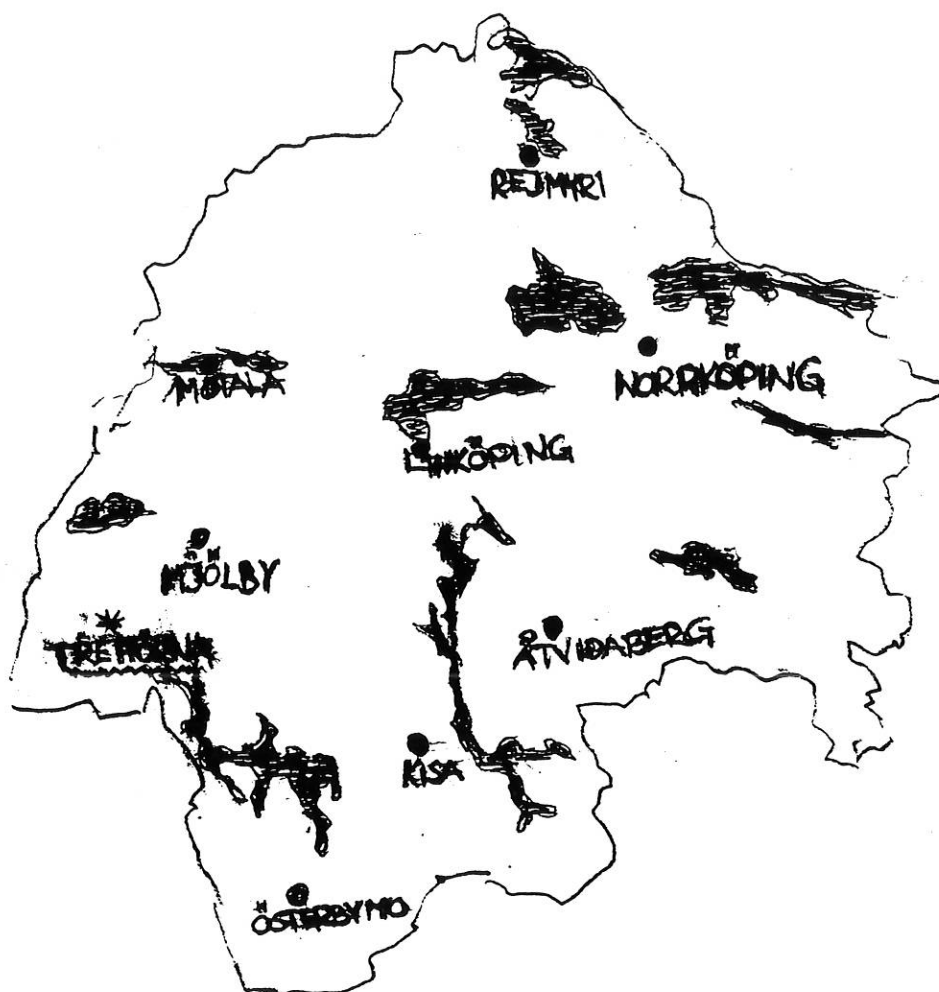
Bruce Lenman är en av de få som haft kyrkotukten som huvudtema. I sin undersökning *Kyrkotuktens gränser- En jämförelse mellan England och Skottland under 1500- och 1600-talet*, har Lenman försökt beskriva mentaliteten bakom kyrkotukt och vad som krävdes för att den skulle vara genomförbar. Förutsättningarna måste vara två. För det första måste kyrkan och staten gemensamt vara villiga att integrera den i samhället. För det andra måste samhället vara medgörligt. Lenman exemplifierar med flera länder; i Norra Nederländerna var man motståndare till Habsburgs tvångsvälde och man etablerade istället en republik som saknade både medel och vilja att verka för en uniformerad kyrkotukt. Istället var det framför allt i relativt enkla och homogena samhällen, där lokalsamhället anammade statskyrkans andliga och moraliska budskap, som kyrkotukten blev effektivast. Skottland och Sverige är exempel på det, menar Lenman. Båda länderna lade stor vikt vid folkbildningen för att utsprida Guds ord. I båda länderna var det församlingen/socknen som blev den primära enheten för politisk och sedlig ordning. En tredje likhet mellan länderna är att när nya andliga och världsliga rörelser växte sig starka, vid sidan av den etablerade kyrkan, upplöstes de gamla attityderna och församlingen/socknen miste rätten att tukta.²⁰

1.5 TREHÖRNA SOCKEN

Trehörna tillhör Östergötland och ligger till huvudelen i Jönköpings län. I väst och nordväst gränsar det till Åby, i öst till Rinna och i övrigt till Norra Vedbo. Arealen är 9,572 har. Flera insjöar finns i omgivningen.²¹

Själva socknen bildades på 1640-talet efter initiativ från Trehörna säteris ägare, Christoffer Ribbing. Ägaren till säteriet hade rätt att utse och tillsätta kyrkoherde, då socknen utgjorde ett patronellt pastorat.²²

Trehörna låg länge svårtillgängligt. Fram till 1759 fanns det endast en smal ridväg att färdas på. Vid denna tid, 1750-talet, hade socknen en folkmängd på 460, hundra år senare var den 805.²³

2 UTÖVARE AV TUKT OCH DERAS FALL

2.1 Kyrkoråd

Redan på 1600-talet fanns det kyrkoråd i en del församlingar. Det var institutioner som påminde om äldsteförsamlingarna i andra protestantiska länder. Efter 1700-talets mitt blir kyrkoråden allt vanligare. Men, som tidigare nämnt, är det först 1817 det blir lagstadgat att alla församlingar ska ha ett.¹

Kyrkorådet skulle övervaka kyrkotukten och allt som hörde till vården av goda seder. Detta innebar frågor såsom; åhörarnas disciplin under högmässan, olaga frånvaro från högmässa och husförhör, dåliga kunskaper i innantilläsning och kristendom, tjänstefolks olydnad gentemot sina husbönder, utredningar om mödrar som i sömnen kvävt sina barn i sängen, vårdslöst handskande med eld, överträdelser av de stadgar som sockenmännen beslutat om osv. Däremot fick inte kyrkoråden syssla med brott sorterade under världsliga domstolar.²

Kyrkorådet (även sockenstämman) hade egna valda ämbetsmän som skulle ge akt på sina grannars leverna och tillkännage varje ogudaktighet under högmässan, insamla böter från dem som skolkade från husförhör och agera i alla frågor som hade med kyrkotukten att göra. Dessa ämbetsmän kallades rotemästare i städerna och sexmän på landsbygden.³

När det gäller Trehörnas kyrkoråd finns det endast protokoll från 1854. Jag misstänkte först att det fattades värdefullt arkivmaterial. Björn Furuhagen och Jan Sundin menar att protokoll från kyrkoråd kan ligga interfolierade bland sockenstämmoprotokollen, men mitt sökande gav inget resultat. Det verkar således som om arkivmaterial från kyrkorådet har förkommit. KH Johansson hävdar dock att det i 1817 års förordning inte fanns något som kunde tvinga till regelbundna möten. I sin undersökning av socknar i Linköpings stift har han kommit fram till att kyrkorådsmöten var fåtaliga mellan 1817 och 1862. Bland fjorton socknar är det åtta som endast haft ett möte under den här tiden.⁴ Antalen var helt beroende på varje pastors ambition. Enligt KH Johansson har man vid ett flertal tillfällen försökt att omstrukturera kyrkorådets uppgifter. Försök att använda kyrkorådet som hälsovårdsnämnd skedde 1828, kontrollen av läsningen, katekesförhör, lades på skolstyrelsen 1842. Allt detta skulle kunna vara förklaringen till att jag endast funnit två protokoll som rör min tidsperiod. I det ena protokollet rör det sig om en folkskolelärare som avlägger(—) ”tro och huldhetsed mot vår nu regerande konung Carl XV” (—). Detta hör inte till kyrkotukten. Däremot fann jag att det andra protokollet, från 1854, var ett typiskt fall av tukt. Jag väljer därför att presentera det till största delen i citatform.

”Länge har det i grannhället varit känt att emellan Rusthållare Sven Peterson i Svärdfalla och Eva Kristina Carlsdotter rått kallsinnighet och i följd olycklig sammanlefnad i deras äktenskap, för vilket förhållande av församlingens pastor och var för sig flera gånger enskildt blivit varnade utan att detta lett till någon förbättring. Tvärtom kan det onda på senare tiden så tilltagit att mannen på arrende bortlemmnat sitt egande hemmans och flyttat åt en ort för att därigenom sätta en gräns för det dagliga elände som framkallats av deras oeniga sammanlefnad. Med anledning av detta beklagliga förhållande hade församlingens kyrkoråd blifvit sammankallade för att förmana

dessa olyckliga makar att sammanflytta och hädanefter i kristligt sinne fortsätta sitt äktenskap”.

När man gått igenom själva orsaken till mötet berättar protokollet lite om de båda makarnas bakgrund. Mannen är 44 år och kvinnan 46. De har varit gifta i tio år och har fyra välartade barn. Kyrkorådet önskar därefter vittnen som kan lämna sin uppfattning om problemet. Mannen har skaffat sig vittnen, däremot inte hustrun. Därefter följer själva processen då man vill höra både mannens och hustruns version av det hela. Mannen menar att han redan efter ett par år hade anledning att vara missnöjd med sin hustru; hon var osnygg i sin hushållning, tjänstefolket hade klagat och sagt upp sig, hon var till lynnet envis och gråtaktig, hon spred om honom falska och förklenliga rykten, skyllde honom för otrohet. Hans tålmod brast slutligen. År 1844 utarrenderar han sitt hemman och flyttar till Svanshalls församling. Kort tid därefter flyttade hustrun mot hans vilja till honom och övertog hans hushållning som förut sköttes av hans mor. Även på detta ställe flyttade tjänstefolket bort på grund av hustruns osnygghet. Han lät sig emellertid övertalas att flytta tillbaka till sin egen gård men snart började den gamla osämjan och vanlevnaden igen. För att om möjligt göra slut på den dagliga otrevnaden och freda sina barn från de dåliga exempel, fick han och hustrun den våren komma överens om frivillig boskillnad. Men hustrun ryggade snart för denna överenskommelse. Därför hade han, för att bibehålla sitt lugn liksom 1844, flyttat till avlägsen ort, men även där blivit störd i sitt lugn genom att hustrun stämt honom med yrkande på att han [...] för lättja och liderlighet måste hållas under en förmyndares inseende.”

Hustrun tillfrågades huruvida mannens nu gjorda uppgifter voro sanningenliga. Hon uppgav att utom vad nyssbemälte stämning, samt avflyttningen 1844 angick, vore alla de andra uppgifterna oriktiga. Ingenting hade hon att anmärka på, istället ansåg hon honom vara en hederlig och aktningvärd man för vilken hon hyste all kärlek. Några förnärmande rykten hade hon inte utspritt, ej heller beskyllt honom för otrohet. Vad hon därför önskade var att han skulle flytta tillbaka och fortsätta äktenskapet.

Mannens fyra vittnen lämnade därefter sin uppfattning av problemet [—] Personerna intygade att ingen av makarna var våldsamma till lynnet men att hustrun var envis och som det synes af inskränktare förståndgåfvor; att osämjan aldrig utbrutit i slagsmål. Att Peterson icke vore slösare eller begiven på drykenskap utan af ett vekt lynne och att han ofta med tårar beklagat sina olyckor.”

Tydligen frågar man om någon önskar göra tillägg till protokollet för Peterson vill få det anmält att hustrun blivit övertalad att mot honom utfärda stämning, (...)” vilket hustrun också medgav och bad nu mannen om förlåtelse för de ledsamheter som hon honom förorsakat. Sedan detta blivit förhandlat bad och förmanade ordförande de olyckliga makarna att komma överens och flytta tillsammans för att fasthålla äktenskapet. Han förtälde dem huruvida de, genom sin kallsinnighet handla mot sig själva, när de aldrig kunde hava en glad stund, så länge det närvarande olyckliga förhållandet ägde rum, att de handlade syndigt, då de vilja söndra vad Gud förordat, att de gav sina barn dåligt exempel på sedlighet vilket kunde få de olyckligaste följder, att den ena människan måste ha förståelse och overseende med den andras brister m.m.m. Under tårar erkände båda makarna viktigheten härav. Men mannen förklarade att det vore omöjligt för honom att sammanflytta betydande att sådant skulle korta hela hans lugn, hans helsa och måhända hans lif.”

Vid sådant förhållande ansåg man att det för kyrkorådet inte fanns annan utväg än att till Domkapitlet i Linköping insända protokollet för vidtagande av de åtgärder som omständighe-

terna påkallade.⁵

Som det framgår av protokollet drog man sig för att ta upp ärendet i kyrkorådet. Flera samtal hade föregått, både enskilt och med vittnen. Det ger stöd åt Lenman som menar att kyrkotuktens utövare hämtade inspiration direkt från bibeln.⁶ Matteus 18:15-17 är en nästan ordagrann översättning av vad som föregick detta, och troligtvis många andra fall. Där står det; ”Om din broder har gjort dig något orätt, så gå och ställ honom till svars i enrum. Lyssnar han, har du vunnit tillbaka din broder. Men om han inte vill lyssna, ta då med dig två eller tre till, för på två eller tre vittnesmål skall varje sak avgöras. Om han vägrar lyssna på dem så tala om det för församlingen.”

Det betyder i sin tur att det finns många fall av tukt i förmanade form som vi aldrig kommer att få veta något om, då de inte har protokollförts. Redan så här tidigt i uppsatsen infinner sig en bestämd känsla av att nå den rätta kvantiteten av kyrkotuktsfall är och förblir en omöjlighet. Paragraferna för kyrkorådet tycks var ganska godtyckliga och lämnar, som redan nämnt, en väg för egen tolkning. Att det endast skulle ha förekommit ett fall för kyrkorådet under de här 45 åren låter alltför otroligt. Motsrävan till att överhuvudtaget samla sig till möte tycks peka på att man ansåg kyrkoråd som något av en onödighet. Man hade ett för man hade blivit befalld så, inget annat. Sökandet efter fall måste fortsättas...

2.2 SOCKENSTÄMMAN

Före 1817 fanns ingen sockenstämmolag. Den viktigaste författningsregleringen av sockenstämmans arbete hade dittills varit paragraf 23 i 1723 års prästprivilegier. Där står det att prästen har makt att hålla två årliga sockenstämmor och att alla män i socknen har skyldighet att delta. Vid behov fick fler stämmor hållas. Denna paragraf var giltig ända fram till det att sockenstämmornas tid definitivt var ute.⁷

Efter yrkanden på mer utförlig reglering av sockenstämmans verksamhet preciserades dess uppgifter i 17 punkter år 1817.⁸

1. Tillsättande av klockare, organist och andra kyrkobetjänter
2. Kyrkvårdars, sexmäns och rotemästares utnämnannde.
3. Granskning av kyrkans räkenskaper samt frågor om medlens utnämnannde.
4. Undervisningsanstalter inom församlingen.
5. Hushållningen och vården av kyrkans egendomar samt socknens enskilda kassor, såsom fattig- och brandstodskassor m fl.
6. Bänkfördelningar i kyrkan
7. Byggande och underhåll av kyrka, prästgård, fattig- och sockenstuga m fl av socknens hus.
8. Antagande av sockenhantverkare.
9. Bildande av brandstodsföreningar.
10. Försörjningen av de fattiga inom socknen och överläggningar om mindre arbetsföra personers inflyttande.
11. Verifikation av rest- och avkortningslängder, granskning av erlagd betalning för kronoskjutsar.
12. Utväljande av fullmäktige för socknen, både allmänna sådana och till särskilda ärenden som beredningskomitteér o dyl.

13. Tillsyn och redogörelse för sockenmagasin.
14. Intygande om personers förhållanden, vilka anmälts till belöningar av Pro Patria, Patriotiska sällskapet m fl, samt utfärda bevis om uppodlingar och framställd salpeter.
15. Antagande av vaccinatör och barnmorska.
16. Överenskommelser om utgörande av salpeterskatten, väghållning, snöplogning, brobyggande m m.
17. Överenskommelser om allmän ordning och sedlighet inom församlingen.
För vitesföreläggande ska anhållas på vederbörlig ort.

Som synes hade sockenstämman många och varierande uppgifter. När jag gick igenom Trehörnas protokoll stötte jag på allt detta under mitt letande efter kyrkotuktsärenden. Men den huvudsakliga uppgiften var och ska ha varit de ekonomiska angelägenheterna, enligt den nya lagstiftningen. Mycket lämnas dock fortfarande oreglerat, vilket innebar att stämmans frihet var stor att efter eget behag ta upp ärenden och ingripa på olika områden.

Någon speciell paragraf för kyrkotukt fanns förstås inte då man beslutat att det var kyrkorådets uppgift. Men tidigare forskning, liksom min, har visat att det även efter 1817 förekom fall av kyrkotukt på sockenstämman. Det var en sällsynt företeelse, men som sagt, det förekom.

Paragraf 17 låter i mina öron lite vag. Den skulle kunna vara något som gav socknarna stort utrymme att tolka efter eget behov och därför vara en annan förklaring till att fall av kyrkotukt dök upp på stämman. Men det kan också ha varit i ett syfte där sockenborna sparade pengar genom att slippa gå till en vanlig domstol. Det är något som åtminstone Österåkers sockenstämma ursäktat sig med, enligt Harald Gustafssons undersökning.

Nedanstående tabell visar när och hur många fall av kyrkotukt som togs upp på sockenstämman i Trehörna.

Tabell 1. Antal sockenstämmor och fall av kyrkotukt under perioden 1817-1862

År	sockenstämmor	kyrkotukt
1817-1821	12	0
1822-1826	11	0
1827-1831	16	0
1832-1836	30	0
1837-1841	46	2
1842-1846	53	0
1847-1851	58	1
1852-1856	44	2
1857-1862*	49	0

* observera sex år jämfört med de andra vilka är femårsperioder.

Källa VLA ; Trehörna kyrkoarkiv,

Sockenstämmoprotokoll: KI 1816-1831
 KI 1831-1833
 KI:3 1833-1854
 KI:2 1855-1862

Vad man bl a kan urskilja i denna tabell är att Peter Aronsson och Harald Gustafssons hävdande om att 1840- talet var sockenstämmans arbetsammaste period stämmer bra in på Trehörna, om man tittar på antal sockenstämmor.⁹ I socknarna Öja, Bergunda och Älmeboda, som Aronsson undersökt, har antalet stämmor under 1840-talet för- eller tredubblats jämfört med tiden omkring 1700 och 1780- talet. Under 1840-talet är tre initiativ från överheten som leder till förnyelse av verksamheten på sockenstämman, folkskolestadgan 1842, förordningen om sockenstämmor och sockennämnder 1843 samt fattigvårdsstadgan 1847. Resultatet blev kvantitativ ökning av ärenden som bl a rörde; uppförande och underhåll av skola, utbyggd hälsovård med befrämjande av bl a vaccinationer samt ansvar för finansiering och tillsyn vad det gällde socknens fattighjon.¹⁰

Trehörnas sockenstämmoprotokoll uppvisar just denna trend och den tidigare forskning jag kunnat jämföra med pekar på samma sak. Men förordningarna rörande sockennämnd, fattigvård och skola ansluter till kompetensområden som sedan gammalt varit församlingarnas. Enligt Peter Aronsson var skillnaden nu styrningen uppifrån. Den upplevdes som hotfull från församlingens sida, inte vad det gällde syftet, bara omfånget och kostnaderna, vilka man med stor ansträngning försökte hålla nere. Det är alltså, enligt Aronsson, fel att se reformerna som väsensfrämmande för lokalsamhällets egen aktivitet. Fattigvårdsfrågan var den stora lokala frågan och alla tre förordningarna kan ses i ett sammanhang där de ger sockenstämman en legal ram och skyldighet att reglera de sociala problemen på ett visst sätt. Aronsson talar om en grundläggande, men även spänningsfylld intressegemenskap som i denna fråga fanns mellan överheten och de besuttna grupper som vid den här tiden kontrollerar sockenstämman i de flesta församlingarna. Detta skulle till stor del vara förklaringen till att Trehörna socken samt socknar från tidigare forskning uppvisar en ökning i antal sockenstämmor, utan att fallen av kyrkotukt gör det. Kyrkans maktmonopol började redan nu utkonkurreras. Kampen om makt och självbestämmande stod istället mellan de statliga och de lokala intresseorganisationerna.¹¹

Låt oss nu ta upp fallen av kyrkotukt på sockenstämmor, ett för ett. Att försöka systematisera fallen i en tabell finner jag här bara misslyckat, då de är fåtaliga och av en skiftande karaktär. Första noteringen är från den 28:e maj 1839. Saken gäller sabbatsbrott. Man klagar på att hantverkare infinner sig vid kyrkan på sabbat och helgdagar. Detta anser man vara oordentligt och okristligt. Man uppmanar att välja en annan veckodag, för frihandel vill man idka.

Samma år, den 25:e november, införs en ny reglering gällande husförhören. Hädanefter får ej kalas eller gästbud hållas i samband med förhören.

Den 8:e mars 1847 gäller det ett förbud mot tiggeri. Den det rör heter Jan Sigurd och han får inte längre [...] stryka omkring med sitt hetsande och tiggande besvära och betunga någon varken inom eller utom socknen [...] Skulle det ändock fortsätta, indras den nu bestämda fattigdel som han och hustrun erhåller. Vidare säger protokollet att Jan är ... ”känd och befunnen svårmodig, mindre hjerteligsinnad och välkänd för sitt obändiga lynne och lefnadstillstånd, att som oftast undandraga sig tillfälle att på värdigt sätt och medel söka att kunna möjligen något förkovra sig och hustrun någon bergning och försörjning genom arbete utan däremot häldre omkring stryka i sockna.... Socken männen kommer överens om att erbjuda Jan ett arbete så att han kan försörja sig och hustrun utan tiggeri. Men han kommer att stå under kontroll och hans tillhörigheter tillfaller fattigkassan.

Sabbatsbrott är det som gäller den 14:e augusti 1853. Man inrättar ett förbud mot den försäljning av frukt som pågått utanför kyrkan på söndagarna. Överträdelse bestraffas med böter.

På sockenstämman 21:e december 1856 har det kommit till kännedom att det förekommer lönnkrögeri och lönnbränning hos torpare och backstugesittare." Man yttrar lifligt bekymmer öfver ett så okristligt och laglöst förhållande, och beklagar att hela församlingen skulle blifva illa beryktad för några få personers uselhet"—Man beslutar att tills vidare sända åtta tillsyningsmän till torget som ska hålla uppsikt och skapa ordning. Om någon som får underhåll av fattigvården ertappas med lönnkrögeri, blir bidraget indraget och något nytt kan inte erhållas. Pastorn väljer också att anmäla förhållandet till konungens befattningshavande med begäran om särskild polis för ordningen vid torget. Avslutningsvis läser man upp den kungliga förordningen angående villkoren för försäljning av brännvin. Alla ska veta vad som gäller.

Sammanlagt rör det sig om fem fall av kyrkotukt som tagits upp på sockenstämman under en period av 45 år. Man frågar sig förstås om det är mycket eller lite jämfört med andra socknar. Den enda jämförelse jag kan göra är med Harald Gustafssons resultat i undersökningen "*Sockenstämmans politiska kultur*". Där har han i sex socknar undersökt vilka typer och antal av ärenden som behandlades på sockenstämman (kommunalstämma efter 1862), mellan 1815 och 1876. Gustafsson har inte en sammanhängande tidsperiod utan har valt att göra fyra stickprov; 1815-16, 1835-36, 1855-56 och 1875-76. När det gäller kyrkotukt har han totalt funnit 0 fall i Brännkyrka och Österåker, 1 fall i Spånga, 2 fall i Turinge och Skånela men hela 8 i Tillinge. (Alla socknarna ligger i Mälardalen) Ingen av socknarna hade dock något fall 1875-76, vilket stärker min och andras teori om att kyrkotuktens tid var förbi efter 1862. Totalt var det flest fall 1815-16. Det låter logiskt men stämmer inte in på Trehörna, som istället har sina fall spridda mellan 1839 och 1856.¹²

I den mån jag kan jämföra Trehörna med Gustafssons sex socknar, tycker jag att det ter normalt med fem fall under tidsperioden 1817 - 1862. Gustafsson har visserligen endast undersökt fyra år, men då t ex två socknar uppvisat noll fall är sannolikheten stor att de skulle uppnå ungefär samma antal som Trehörna om undersökningen sträcktes till 45 år. Under 17 år har Trehörna fem fall, resten av tiden 0 fall. Observera alltså att Gustafssons undersökning gäller fyra stickprov inte fyra sammanhängande år. Nu har dock Gustafsson funnit en socken, Tillinge, som har hela 8 fall på fyra år. Men 7 av dem gäller 1815-1816, då de andra socknarna hade ett eller noll fall. Detta får dock sin förklaring med att prästen har gjort, vad Gustafsson kallar, "en riktig disciplineringsoffensiv". Därmed finner jag alltså inget som pekar på att Trehörna behöver vara avvikande vad det gäller sockenstämmans ärenden av kyrkotuktstyp.¹³

2.3 SOCKENNÄMNDEN

År 1843 ska varje socken inrätta en ny nämnd, sockennämnden. Detta genomförs i Trehörna som på andra platser utan någon synlig motsträvighet. Kanske berodde det delvis på att det nu för första gången fanns möjlighet att ge någon annan än kyrkans män en framträdande position i den lokala självstyrelsen. Men precis vad det gäller kyrkorådets fungerande i praktiken är tidigare forskare oense om vilken betydelse sockennämnden egentligen fick. Torkel Jansson menar att denna reform var minst lika epokgörande som kommunalförordningarna 1862.¹⁴ Den tidigare nämnda Harald Gustafsson, har däremot funnit att sockennämnden inte började fungera förrän 1847, då den fick till uppgift att ta hand om fattigvården Detta grundar han på frånvaron av

protokoll och andra nämnvärda livstecken från tiden 1843-1846. Något som åtminstone skulle gälla hans undersökning av sex socknar i Mälardalen.¹⁵

Sockennämnden skulle inte syssla med kyrkotukt. Men då det i dess förordning pratas vagt om att övervaka ordning och sedlighet, kan det vara förståeligt att fall ibland hamnade på deras bord. Vad det gäller fall av kyrkotukt i Trehörnas sockennämndsprotokoll, har jag funnit två fall. (I sammanhanget ska det uppmärksammas att som ordförande satt rusthållare Pettersson från Svärdfalla. Kanske var det också därför man drog sig in i det längsta för att ta upp fallet angående oenigheten i äktenskapet. Att den sociala positionen var av betydelse kan man redan nu förmoda.)

Det första fallet handlar om att teologstuderande Frans August Blomqvist. Han och hans far, klockare A.U Blomqvist, anmäler skriftligen drängen Gabriel Pettersson för våldsbrott. Enligt Frans hade Gabriel förolämpat honom, vilket ledde till att gräl uppstod. Efter att ha blivit utslängd inväntade Gabriel hämnd genom att gömma sig vid den väg som han visste att Frans skulle passera på sin hemväg. När Frans kom blev han nedslagen och svimmade av. Tre personer kom dock snart och tog hand om honom.

Drängen Gabriel bestrider Frans version och menar att händelsen hade en helt annan utformning. Olika vittnen hörs men sockennämnden anser sig inte kunna ta någon vidare befattning än att översända protokollet till kronolänsmannen. Där hoppas man att saken ska kunna avgöras.¹⁶

Frans och drängen Gabriel är även inblandade i det andra fallet. Tillsammans med vice pastor C O Behm har Frans blivit inkallad till förhör. Rollerna är dock ombytta, nu är det Gabriel som gjort anmälan. Saken gäller den sedeslöshet som skulle ha ägt rum genom att Frans varit på besök hos pastor Behm och där blivit bjuden på starka drycker. Något som skulle ha resulterat i att han blivit väldigt full och därefter fört oljud samt ofredat folk längs vägen.

Frans ger ett skriftligt svar med ett halvt erkännande. Han menar att ingen är perfekt och att det ovan beskrivna besöket någon gång kan ha förekommit. Men någon lugn och frid anser han sig inte ha stört.

Pastorn kan inte påminna sig om att Frans blivit berusad hos honom, ännu mindre att han stört eller förolämpat någon. Däremot har han hört talats om att Frans påträffats berusad på väg från Svärdfalla (rusthållarens bostad, se sid 11). Eftersom pastorn sitter som ledamot i denna sockennämnd anser han att en högre auktoritet ska yttra sig om det anmälda klagomålet mot honom.

De inkallade vittnena är alla överens om att Frans blivit berusad under sina besök i prästgården. Huruvida han sedan fört oljud eller förolämpat någon finns det olika åsikter om. Vad som samtidigt med vittnens utsagor träder fram i ljuset är att en kvinna vid namn Gustava Nilsson framfört ett barn, vilket hon påstår att pastorn är far till. Detta skulle vara orsaken till att Frans tre gånger fört oljud i ett berusat tillstånd.

Sockennämnden vill inte heller denna gång döma. Man skickar protokollet vidare till Konungens Befallningshavande för vidare åtgärder.¹⁷

Det första fallet verkar ha tagits upp för att denne Frans Blomquist insände en angivelse och det andra fallet för att Gabriel gjorde detsamma. Detta skulle alltså tyda på att endast privata angivelser kunde leda till att sockennämnden samlades för att ta itu med fall som dessa. Samtidigt verkar det vara utanför deras ansvarsområde. Åtminstone anser de själva det då de skickar båda

fallen till en högre instans. Ännu en gång märker man svårigheten att komma åt kyrkotukten. Dels verkar Trehörnas styrande själva osäkra på vilka instanser som skulle handha sådana frågor, dels tycks godtyckligheten om man behövde samla sig till möte eller inte vara stor. Källorna visar här inte heller om man muntligen försökte stifta fred mellan inblandade personer innan de kungliga förordningarna tvingade till sammankallande av nämnden.

2.4 VISITATÖRER

Kyrkan ansåg sig ha skäl till att ibland kontrollera varje församlingsbos liv och leverne. De som skulle utföra den uppgiften var prästerna, prosterna och biskoparna. För Trehörnas del har ingen biskop kommit på besök under min undersökningsperiod, istället får vi koncentrera oss på anteckningarna från prostens visitationsprotokoll och prästernas husförhörlängder.

En prost reste runt till olika socknar och förhörde sig om förhållandena vad det bland annat gällde kristendomskunskaper. Under min undersöksperiod fick Trehörna endast ett prostbesök.

I protokollet som är från den 6:e september 1852 kan man läsa om att prosten förhör sig om kristendomskunskapen hos "nattvardsbarn". Hans omdöme blir att ... "många tycks äga god, andra mer och mindre försvarlig kunskap"[...] Ingen anmärkning anses vara nödvändig att göra. Därefter diskuterar han med prästen och sockenmännen olika praktiska saker, t ex om kyrkogården är tillräckligt stor, skolkassans räkenskaper och folkmängden. Det hela avslutas med ett besök i en skola där han förhör barn, troligtvis även här i kristendomskunskaper.¹⁸

Att jag vill ta upp denna visitation beror på att jag anser att det hör till kyrkotukten. Nu hade visserligen inte prosten något att anmärka på men man ska inte underskatta betydelsen av hans besök. Han var från en högre "instans" inom kyrkan och om någon i byn på något sätt var ett problem kunde det få allvarliga följder för den personen. Att få en anmärkning av prosten var klart värre än av prästen.

Låt oss nu se vad prästens anteckningar har att säga om församlingsbornas liv och leverne. Vad man först slås av är den hårda verklighet som möter en i husförhörlängderna. Väldigt många personer är "ofärdiga", d v s har ett större eller mindre kroppsligt handikapp. Inte heller de som kallas dumma, sinnessvaga, mindre vetande eller enfaldiga är fåtaliga.

Men nu tillbaka till det väsentliga för undersökningen, kyrkotukten. Sammanlagt har här jag funnit tio fall av tukt. Det ska tilläggas att jag då inräknat oäkta barn. Att få barn utanför äktenskapet var något som ansågs väldigt skamligt och syndigt.

Tre oäkta barn och ett par oäkta tvillingar har fötts under perioden. En av kvinnorna var trolovad när hon fick barn, något som mildrade synden en aning.¹⁹

Två fall gäller brott mot budorden. Det ena rör andra budet vilket lyder; "Du skall icke missbruka din herrens, din Guds namn, ty Herren skall icke låta den bliva ostraffad, som missbrukar hans namn." (2 Mos 20:4-6) Det andra fallet gäller sjätte budet, vilket lyder; "Du skall inte begå äktenskapsbrott.(2 Mos 20:14).²⁰ Hur det än låter behöver det faktiskt inte betyda att kvinnan varit otrogen. I Sverige räknades det även som brott mot sjätte budet om man inledde äktenskaps-handel utan sina föräldrars eller målsmäns samtycke, och om man gifte sig över ståndsgrensarna. Detta gällde ända in i vårt sekel.²¹

Vidare har ett sabbatsbrott begåtts. Vad saken gäller framgår tyvärr inte. Vanligt var att man dömdes för att ha arbetat under söndagen. Men det kan lika gärna ha rört sig om fylleri eller kortspelade.²²

En backstugesittare har uteblivit från husförhöret ett flertal gånger.²³

En man och hans hustru har erhållit varning för oenighet i äktenskapet. Ett annat äktenskapsbråk har varit allvarligare och slutligen lett att mannen har fått skiljebref, gifver henne lös att ingå annat gifte. Vad som låg bakom berättar inte protokollet.²⁴

Min tanke var här att göra en tabell med fördelningen över tiden. Men då jag märkte att prästen ritade upp kolumner för fyraårsperioder och att man därför, i spalten för särskild anmärkning, inte vet under vilket av åren anteckning gjordes, anser jag att den inte skulle spegla hela sanningen. Anteckningen kan dessutom vara ifylld i efterhand, överförd från ett prästbetyg eller inflyttningslängd. Något som var nödvändigt att ha om man skulle flytta och skattskryva sig i en annan socken. Här kan inte heller några jämförelser med tidigare forskning göras. För så vitt jag vet har de föregående forskarna hållit sig till sockenstämmoprotokoll, samt anteckningar från högre instanser, ex häradsrätter.

Vad jag sammanfattningsvis kan säga är att det första fallet träffar jag på 1824, det sista 1861. På 37 år har tio synder nedtecknats. Långt mindre än ett årligen. Vad som istället ofta står som anmärkning är avdrag för vaccination. Vid den här tiden skulle folk vaccinera sig och de som erhöll pengar från fattigvården skulle det göras avdrag för. Ännu ett tecken på att de världsliga problemen fick allt större utrymme.

3 TUKTENS UTFORMNING

3.1 Förebyggande åtgärder

Som tidigare nämnt, var prästernas största uppgift undervisning. Det gällde då inte endast läsning utan likväl inpräntning av ett gudfruktigt liv. Så vad gjorde man då för att se till att Trehörnas församlingsbor upprätthöll det man ansåg Gud hade befallt?

Det man först och främst kan tänka sig vara ett sätt att hindra människorna från att synda, var den söndagsgudtjänst som alla skulle delta i. Där kunde prästen varna för att begå försyndelser genom predikan om helvetet. Konkreta exempel, då han berättade vilka som syndat och vilket straff som väntade dem användes också i ett avskräckande syfte.

Ett annat sätt att kontrollera sedligheten var husförhöret. Det var en årlig och mycket viktig test som alla genomgick, även barn från 6-7 års ålder.¹ I socknen Kråkshult som tillhörde Växjö stift kunde ett husförhör gå till, enligt socknens smedmästare, på följande sätt; ... prästen hälsade alla välkomna och kanske bad om ursäkt för att han kom något sent, men vi får väl försöka läsa ifatt i så fall. Nu blev det till att ta till böckerna och från kyrkboken räkna upp alla som hörde till den läsroten, både stora och små. Fattades nu någon, så måste det uppgivas skälig orsak för frånvaron, och dom antecknades i boken för frånvarande. Prästen öppnade Testamäntet, och så fick den som stod närmast honom börja läsa en eller två värsar, sedan dernäst, tills alla vid bordet hade läst. Läsningen var ofta Davids psalmer eller om Jesu liknelser. Då innantilläsningen var slut fick vi katekesförhör. Katekesen genomgicks från början till slut under lästiden. När alla hemmavarande söner och döttrar och drängar och pigor räknades upp, så frågade prästen klockaren, när dom sist gick till nattvardens. Hadde nu någon uraklåtet det på en längre tid, så blev det äkta botpredikan med tillsägelse att hädanefter bättre sköta om sin kristendom genom att läsa bibeln och katekesen, gå till kyrkan ofta, ofta gå till nattvarden osv. Då nu läsningen var slut och alla fått förmaningar att bättra på sin kristendomkunskap och avhålla sig från all ogudaktighet, så avslutades förhöret med Fader vår och välsignelsen. Prästen, klockaren samt alla bönderna som tillhörde läsroten, även knekten, alla dessa blev bjudna att kvarstanna till middag. Torpare och barn fick gå hem, men dessförinnan så blev dom undfägnade me tillagad tallriksmat samt malt-dricka. (red. Plejel, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia nr 38, 47-48)

Vissa präster kanske inte ansåg att det husförhöret räckte för att hålla synden borta. Vid ett tillfälle kan man läsa i sockenstämmoprotokollen att bibelförklaringar skulle hållas en timme före söndagsgudtjänsten. Men det kan också ha varit på församlingens egen begäran. Bibelns allegorier var med säkerhet lika svårtolkade då som nu.²

När det gäller förebyggande åtgärder får vi inte heller glömma bort att folkskolan startade 1842 och att barnen där läste en hel del kristendomskunskap. Eller att konfirmera sig var obligatoriskt. Det var en procedur som innebar ett steg in i vuxenvärlden och som var nödvändig för ett accepterande i församlingen.

Det var inte alltid man hoppades uppnå en gudfruktig församling genom att enbart varna och förhöra. Ibland använde man sig också av uppmuntringar. Drängar och pigor som varit flitiga samt lydiga mot sin husbonde kunde belönas med pengar ur fattigkassan. Belöningar i form av pengar var något som även s k ”välfrejdade personer” kunde få ta del av. Och föräldrar vars barn

dödat vargungar kunde få en slant samt beröm för god uppfostran.³

Oäkta barn var man snabb med att döpa . De hade en högre dödlighet och att dö utan att vara döpt innebar att man stod utanför Guds himmelska beskydd . Barn som mist sina föräldrar försökte man få inhysta hos någon i församlingen, som mot kostnadsersättning kunde ge dem en kristlig uppfostran.⁴

3.2 OMEDELBARA ÅTGÄRDER

När avskräckande propaganda, förmaningar, uppmuntringar eller bibelläsning inte hjälpt fick man ta till de omedelbara åtgärderna. Till fallen som jag har redovisat i kapitel två, utkrävdes olika straff . På denna sida har jag försökt systematisera brotten och dess straff i en tabell för att få det någorlunda lättöverskådligt. Tabellen innehåller fall från husförhör, sockenstämma, socken-nämnd och kyrkoråd.

Tabell 2: De protokollförda fallen av kyrkotukt 1817-1862, och bestraffningen av dessa;

Typ av synd	Antal	Straff					
		absolution	förbud	okänd åtgärd, högre instans	nattvards-tagande	varning	övrigt
uteblivit från förhör	1				X		
sabbatsbrot	3		XX				X
brott 6:e budet	1	X			X		
brott 2:a budet	1	X					
fött oäkta barn	4					XXXX	
oenighet i äktenskap	3			X		XXX	X
lönnkrögeri	1		X	X			X
kalas vid husförhör	1		X				
lösdriveri	1		X				X
våldsbrott	1			X			
fylleri	1			X			
Summa	18	2	5	4	2	7	4

Källa: Trehörna kyrkoarkiv, VaLa
 KI:3 Sockenstämmoprotokoll, 1833-1854
 KI:3A:1 Kyrkorådsprotokoll, 1854-1903
 AI:3-AI:8 Husförhörslängder 1819-1860
 Sockenstämmoprotokoll, 23/8, 5/9 1851

Vissa synder har, som tabellen utvisar, bestraffats på flera sätt. Bland annat så har den piga som bröt mot sjätte budet både fått bikta sig och ta nattvarden. Och det fall som togs upp i kyrkorådet föregick som sagt flera varningar innan det skickades till högre instans.

Straffet för att föda oäkta barn har jag fört in under kategorin med varning. Det är kanske diskutabelt om man kan kalla det för det. Jag väljer dock att göra det. Tyvärr finns det inga anteckningar om vad prästen vidtog för åtgärd. Men med största sannolikhet hade han ett enskilt samtal med kvinnan i fråga, där en varning för att bryta mot Guds ord framfördes. Vad vi däremot säkert vet är att man gjorde en notering i husförhörslängderna, dels för att ständigt påminna kvinnan som syndat, och dels för att avskräcka andra. Det blev en stämpel som inte gick att tvätta bort. För även om man valde att flytta, fanns noteringen med på den flyttningslängd som sedan tecknades.

Trehörna inskaffade 1818 en straffbänk[...] för att bibehålla den ordning och kyrkodisciplin inom församlingen som kongl. majestäts författningsordning om kyrkoråd och sockenstämmor beslöt att en straffbänk skulle församlingen till verkställande av tillbörligt vid förekommande av oseder.” ”Tyvärr” finns inga noteringar om att den har använts. Detta verkar så otroligt att förklaringen knappast kan vara annan än att vi här hindras av ett källproblem. Med andra ord kommer vi inte åt all den tukt som med säkerhet utövades.⁵

3.3 SOCIALA POSITIONER

På hundra år mellan 1750 och 1850 ökade Sveriges befolkning till nästan det dubbla, från 1,8 miljoner till 3,5 miljoner. Tidigare forskning har enhetligt menat att det var främst i de lägre klasserna på landsbygden som ökning var störst. Denna ökning skapade en rädsla och hos de högre klasserna, 1840- och 1850- talet handlade mycket om vad man skulle göra med de s k försvarslösa.⁶ Om rädslan var befogad eller ej är inte min sak att svara på, men det kan vara givande att ha detta i bakhuvudet när man tittar på fördelningen i tabellen nedan. Vad jag där har försökt ta reda på är vilken social grupp inom Trehörna socken som stod för flest fall av tukt. Jag har valt att ännu en gång ta med fallen av kyrkotukt. Baktanken med det är förstås att kunna utläsa om det var någon särskild grupp av människor som alltid föll för en speciell typ av synd. Tilläggas ska att jag har valt att denna gång inte ha med rubriken ”kalas vid husförhör”. Orsaken ligger i att det var ett allmänt förbud. Det riktades alltså inte mot en speciell grupp människor i samhället. Att det gällde alla i församlingen, står också klart när det ur protokollen framkommer att t ex pigor och drängar deltog i samma förhör som husbondsfolket (se även sid 20)

Tabell 3; Fall av kyrkotukt 1817-1862 samt den sociala positionen på den/de bestraffade.

Typ av synd	Social position							
	backstugesittare	piga	torpare	hantverkare	rusthållare	präst	övriga	okända
uteblivet förhör	X							
sabbatsbrot				X				XX
brott 6:e budet		X						
brott 2:a budet		X						
fött oäkta barn		XXXX						
oenighet i äktenskap					X			XXX
lönnkrögeri	X		X					
lösdriveri							X	
våldsbrott							X	
fylleri						X	X	
Summa	2	6	1	1	1	1	3	5

Källa: Trehörna kyrkoarkiv; (VaLa), se tabell 2

Som det framgår av protokollet är de lägre samhällsklasserna klart dominerande. Tiggaren Jan har jag satt under övrigt, tiggeri är väl knappast ett yrke men väl en sysselsättning för försörjning. Kanske har han haft ett arbete innan han blev tiggare, vem vet.

Vid en första anblick kan det tyckas missvisande att säga att pigorna stod för flest synder trots att de dominerar två kategorier av synd; fött oäkta barn och brott mot budorden. Vi vet nämligen inte hur många torpare och backstugesittare som var inblandade i lönnkrögeriskandalen. Men denna skandal förekom endast en gång och kan därför bara representera en synd. Antalet på de där inblandade blir på så sätt ganska ointressant. Hur många de än var kan de här inte räknas som dominerande grupp. Samma sak är det med de som sålde frukt vid kyrkan. Vi vet inte vilken socialposition de hade eller hur många de var.

Jag är inte direkt förvånad över resultatet. Dock hade jag nog väntat mig att åtminstone någon bonde skulle finnas med. Men då pigor, drängar och torpare tycks dominera Trehörnas församling procentuellt sett, borde det också visa sig på kyrkotukten. Sen kan man också diskutera om socknens styrelsemän såg med blidare ögon på en syndfull person med en högre samhällsposition. Den vice pastor som var misstänkt för både lönska läge och för att ha fyllt Frans Blomqvist med starka drycker, satt som ledamot i den nämnd där fallet togs upp. Dessutom blev det först uppenbart när en privatperson gjort en anmälan. Jan Sundins slutsatser, att man var rädd för den växande mobben och höll dem under strängare kontroll, är något som här skulle kunna vara en stor del av förklaringen.⁷

4 KYRKOTUKT I ETT FÖRÄNDERLIGT SAMHÄLLE

4.1 SLUTSATSER OCH SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Idag finns ingenting kvar av kyrkans organiserade system för kontroll, medling, bestraffning och försoning, med andra ord kyrkotukten. Kvar finns visserligen kyrkoråd, men deras uppgifter har begränsats till kyrkans inre angelägenheter. De har varken rätten eller ambitionen att blanda sig i människors leverne. Handhavandet av rättvisan ligger nu hos experterna och lekmännens möjligheter att påverka är ytterst begränsade.

Huvudfrågan jag ställde mig i början var; hur och varför gick det så? Det är svårt att ge ett enkelt och rakt svar. Men låt oss börja med att sammanfatta vad undersökningen givit för svar på de frågor jag ställde mig angående tuktens omfattning och utformning, dess metoder, åtgärder, straff och bestraffade.

Vi har i denna undersökning följt Trehörna socken under 45 år och sett hur de fåtaliga fallen av kyrkotukt med tiden blir ännu färre. Sockenstämman avhandlade fem fall, sockennämnden två och kyrkorådet ett. I husförhörlängderna fanns tio noteringar. Detta ger en summa på 18 fall. En jämförelse med andra socknar är svår att göra. De lokala variationerna har visat sig vara ganska stora, och tidigare forskning har nästan alltid förlagt sin undersökning till enbart 1700-talet. Dessutom har valet av källmaterial och gränsdragningen för vad som ska räknas som kyrkotukt varierat. Men låt oss ändå ta en blick på ett av de tidigare resultaten. Björn Furuhausen, som undersökt sockenrättskipningen i Harg mellan 1742 och 1773, har kommit fram till att det under den här perioden hölls 90 sockenstämmor. På 47 av dem förekom fall av sockenrättskipning. Och av totalt 276 ärenden var 80 av detta slag. Furuhausen har då medräknat "allmän fråga" och fall av stöld. Med allmän fråga menar Furuhausen den fråga som prästen ställde till sexmännen om ordningen i socknen och om någon varit frånvarande från gudstjänsten. För att göra jämförelsen med mitt resultat mera sannolik räknar jag bort dessa båda typer av fall, då de inte räknats med i min undersökning. Kvar blir då 67 fall, under 31 år. Min undersökning uppvisar endast 5 fall hos sockenstämman under 45 år, mindre än ett sekel senare. Det intressanta här är att Furuhausen avslutar sin undersökning 1773. Det gör han av den orsaken att sockenstämmans intensiva verksamhet, i ordnings- och disciplin frågor, då plötsligt upphörde.¹ Att sockenstämmans verksamhet ändrade karaktär och att sockenrättskipningen successivt minskade i omfång under slutet av 1700-talet, konstaterar t ex även KH Johansson.² På grund av detta, samt socialpolitiska utvecklingen under 1800-talet, tror jag inte Trehörna hade ovanligt få fall utan kanske t o m mer än genomsnittet.

Under arbetets gång har det också konstaterats att vi inte kommer åt det riktiga antalet kyrkotuktsärenden på grund av olika sorters källproblem. Denna topp på isberget visar att ingen synd verkar ha varit speciellt vanlig ur en kvantitativ synvinkel. Men om man ser på de absoluta talen är oäkta barn det som dominerar. De övriga fallen är spridda över hela skalan av synd. Det allvarligaste fallet däremot, ansågs säkert den äktenskapstvist som rådde mellan makarna i Svärd-falla vara. Det fallet togs, efter mycket om och men, upp av kyrkorådet. Jag har redan nämnt att

både min och andras undersökning pekar på att kyrkorådet mycket sällan sammankallades. Något som också pekar på det, är att enligt förordningarna hörde vårdlöst handskande av eld till deras ansvarsområde. Men trots att det förekom ett sådant fall i Trehörna står noteringen endast i husförhörlängden. Det verkar således som kyrkorådet inte fullt ut uppfyllde sina uppgifter och/eller inte dokumenterade dem. Det gäller åtminstone 1800-talet. Orsaken till kyrkorådets undanskymda plats är något de lärda tvistar om. Jan Sundin menar att antalet icke dokumenterade möten och försvunna protokoll, kan vara betydligt fler än antalet registrerade och bevarade.³ Detta är ingen otrolig tanke. Om det stämmer, betyder det tyvärr, att varje försök att ge ett kvantitativt mått på kyrkotukten omöjliggörs. Andra menar att kyrkorådets roll var så varierande socknar emellan, att det hela endast berodde på hur socknens styrelse tolkat förordningarna och ambitionen att uppfylla dem.⁴ Vad som än var orsaken i Trehörna visar detta på svårigheten att få en riktig föreställning om kyrkotuktens förekommanden.

Av det som vi kommit åt, vad var det för synder som hade begåtts och vad hade straffet blivit? Inga rapporter om allvarliga saker som t ex. lönskaläge har noterats i protokollen. Det förbryllar mig en aning, lönska läge har ju bevisligen begåtts. Att det föddes oäkta barn, vilket vanligast var det som ledde till "upptäckten" av brottet, går inte att betvivla. Det finns noga antecknat i husförhörlängderna, men vad som inte står är utdömd böter. Detta trots att det enligt lagen var det straff som vid den tiden väntade dem. Men att undkomma böter var tydligen inte alls ovanligt i fall som dessa, om man ska tro Jan Sundin. Hans undersökning om kyrkotukten i Harmånger (Norrland) visar att det mellan år 1800 och 1849 föddes 116 utomäktenskapliga barn. Av dessa utbetalades böter för 47 av dem. Förklaringen kan, enligt Sundin, ligga i att modern lade sina böter i andra församlingar. Men lika gärna kan det betyda att lagen knappast har tillämpats i alla fall. Sundin menar att hans (och mina) siffror, speglar ett faktum som även observerats av andra forskare, nämligen att lag och lokala normer var i otakt. Åtminstone gäller det delar av Norrland, och när normerna var mindre stränga.⁵ I Trehörna finner jag det en aning förbryllande då sockenstämman för övrigt uppvisar en god vilja att följa de kungliga förordningarna. Protokollen pekar på att de följde tidtabellen vad det t ex gällde obligatorisk vaccination, laga skifte samt införande av kyrkoråd och folkskola.

Angående straffen visar min tabell att varning är den vanligaste metoden i Trehörna. Detta ska dock tas under beaktande då det är jag och min handledare som valt att kalla en notering om oäkta barn för varning. Men även om man bortser från det vågar jag ändå påstå att varning var det vanligaste. Det fall som togs upp i kyrkorådet föregick flera varningar och många andra ej noterade fall måste rimligtvis ha stannat vid en varning. Forskning lagd under tidigare århundranden pekar som sagt däremot på att böter var det vanligaste. En nästan lika vanlig straffmetod var att sitta i stocken.⁶ Att få sitta i stocken eller på straffbänken har enligt arkivmaterialet inte utdömts i Trehörna under min period. Trots att jag rör mig under en period som ligger mellan 50-150 år senare än flertalet av tidigare undersökningar är jag övertygad om att detta är ännu ett exempel på att det källorna berättar bara är toppen på isberget. De lokala traditionerna började visserligen från och med 1817, då de hamnar inom den kungliga förordningsmaktens ram, mer och mer få ge vika för en allt enhetligare rikslagstiftning. Men att man inte skulle ha använt denna straffbänk i början av förändringens tid låter orimligt. Speciellt då den inskaffades 1818.

Vilka var människorna bakom anteckningarna i protokollen, har jag frågat mig. Ganska väntat, blir svaret att de lägre grupperna i samhället är de mest representerade. I Björn Furuagens

redan omdiskuterade uppsats står de lägre klasserna för över 50 % av fallen. Med lägre klasser menar både Furuhagen och jag drängar, pigor, dagsverkskarlar m fl. Furuhagen kan i sin undersökning räkna in soldater.⁷ Det fanns det inga i Trehörna, åtminstone inte synliga i undersökningen. Däremot har jag backstugesittare, en grupp som inte fanns under Furuhagens undersökningsperiod. På så sätt borde det jämnas ut sig. I vilket fall så är nästan 100% hemmahörande i de lägsta samhällsgrupperna vad det gäller Trehörna. Något annat än den samhällsomvandling som ledde till ökat antal i de lägre klasserna på landsbygden samt en större misstänksamhet och strängare kontroll mot dessa grupper, kan jag inte tänka mig som förklaring.

Resultaten från min undersökning pekar enhälligt på att idelogin i samhället höll på att förändras. Något som ledde till att kyrkotukten minskade. Den förändring man kan urskilja vad det gäller Trehörna under dessa 45 år, är att mer världsliga frågor får allt större utrymme. Det är på grund av källmaterialets begränsning svårt att se en skillnad i själva utövandet, när väl fall togs upp. Straffsattserna tycks ha funnits kvar men blivit med tiden mindre tillämpade, om man jämför med tidigare forskning.

Låt oss nu titta på den socialpolitiska samhällsutvecklingen i stort under den aktuella tidsperioden, d v s 1817-1862. De beslut och reformer som direkt eller indirekt ledde till upphörandet av kyrkotukt har här indelats i tre grupper;⁸

KYRKANS MAKT REDUCERAS DIREKT GENOM ATT :

- stockstraffet avskaffas 1841
- kyrkoplikten försvinner 1855
- konvertikelplakatet upphör att gälla 1858
- dissenters får rätt att utträda ur statskyrkan 1860

LIBERALA IDEER PÅVERKAR GENOM ATT:

- förbud att vägra utsocknes inflyttning 1847
- förbud att aga tjänare införs 1858
- ogift kvinna blir myndig 1858

STATLIGA BESLUT SOM INVERKAR GENOM ATT:

- sockenstämmans uppgifter regleras 1817, den lokala valfriheten minskar-uppgifterna ökar
- beslut om laga skifte 1827, splittrar den tidigare bygemenskapen
- folkskolestadgan införs 1842, kunskapsmonopolet tillhör ej längre kyrkan
- fattigvårdsförordning 1847, varje socken måste i större utsträckning ta hand om sina egna, efter vissa uppställda regler- tar tid, kraft och pengar från övriga saker

Bara för att jag gjort denna indelning, förnekar jag inte att allt mer eller mindre hänger ihop. Att t ex stockstraffet avskaffades berodde på att liberalismen slog igenom, men betydde samtidigt

att kyrkans maktmedel begränsades. Det kunde därför lika gärna sättas under den andra rubriken. Men då de liberala ideerna bl a handlade om individens rätt och humana straff valde jag en annan rubricering

De tre punkterna under liberala ideer behöver kanske ytterligare förklaring. Jag har i min undersökning sett hur Trehörna sockenstämma hela tiden kämpat emot olaga inflyttning. De var rädda att bli överhopade av fattiga, försvarslösa och brottslingar. Något som skulle utmynna i höga kostnader för fattigkassan samt en ökande grad av oseder. 1847 måste de ge upp och vika sig för de kungliga förordningarna. Jag anser detta dels vara ett nederlag för socknenssjälvstyrelse samt en bidragande orsak till att världsliga problem får ökat utrymme.

Med förbud att aga tjänare faller mycket av den ideologi som kyrkotukten behövde som grund, herre-tjänare. Samma sak är det med att ogift blir myndig. Ett nytt synsätt på de underordnade var på väg in.

En annan bidragande orsak, som jag inte kunnat kategorisera under någon av de ovan nämnda rubrikerna, är upphävandet av "hustavlans". År 1811 kom en ny katekesförklaring, den Lidblomska, där Hustavlans uppdelning i tre stånd var struken.⁹ Hustavlans var en luthersk lära som byggde på att samhället var uppdelat i ett kyrkostånd, ett politiskt stånd och ett hushållsstånd. Uppgifter och skyldigheter innehades av alla tre. Det andliga ståndet ägde nyckelmakten, vilket innebar förvaltande av ord och sakrament. Överheten i det politiska ståndet hade att sörja för kyrkans bestånd, främja ordets utbredning samt övervaka tukt och ordning. För hushållsståndet kan dess funktion förklaras genom ett gammalt ordspråk. "Hvadh en predikare är i sinom predikestol, thet är en husfader vthi sitt hus." Med andra ord hade varje husbonde ansvaret att tukta och förmana sin fru, sina barn och sitt tjänstefolk enligt uppställda kristna normer. Hustavlans var inte en abstrakt teologisk spekulation utan hade full verklighetsanknytning. Orsaken till att treståndsläran ströks ur katekesen, efter att ha varit i bruk sedan 1689 har inte kunnat förklarats med annat än att en ny tid hade brutit in. Ortodoxin hade fått ge vika.¹⁰ Kanske var det redan här den gamla ideologin började uppluckras. En ideologi där varje samhällsindivid hade sin plats i sitt speciella stånd och där kyrkotukten sågs som något helt naturligt. Att denna rubbning av gamla normer var början till slutet för kyrkotukten ter sig naturligt om man betänker på vilka förutsättningar en effektiv kyrkotukt krävde (se tidigare forskning). När det väl börjat strömma in nya influenser fanns det ingen återvändo. Industrialism och liberalism kom senare och gjorde sitt när det gällde att omskapa samhället. För att inte fastna i en cirkel, där det ena måste bero på det andra, får det räcka med att konstatera att man försökte upprätthålla en kyrkotukt i Trehörna in i det sista. Men också att det säkert var mer vanligt och utbrett, även under 1800-talet, än vad källorna berättar.

Det var alltså inte själva reformbeslutet 1862 som stod för upphörandet, det var bara det sista dödande hugget. Framväxten av kyrkotukten var som vi sett en långdragen process. Vad man behövde var den rätta ideologin, först då kunde den passas in och fylla ett syfte utan att bli ifrågasatt. Bortgången borde ha skett på ett liknande sätt. Ju mer av den gamla ortodoxa ideologin som försvann, desto svårare hade man att försvara funktionen av en kyrkotukt. När samhällets grundpelare hade bytts ut fann man inte längre något behov åt kyrkotukten att fylla. Men även detta tog sin tid. Att det var som Björn Furuhagen påpekar, en förändring och minskning fr o m år 1773 låter rimligt.

En tradition som ingår i gemene mans vardagliga leverne har alltid djupa rötter. Även om jag till en viss del delar kritiken angående Ragnar Gullstrands starka koncensus syn, måste jag hålla

med honom om att kyrkotukt var något som inte hade varit genomförbart om inte församlingsborna levt under samma ideologi och religion. Utan privata angivelser hade kyrkan inte kunnat utöva en kontroll av det slaget och den omfattningen. Personliga värderingar är det enda som kan avgöra om det goda eller onda överväger. Att intressera sig för sin granne kan vara tecken på kristen medkänsla och humanitet, men lika gärna kan det bygga på avundsjuka och ett gottande i andras elände.

Efter ovan gjorda genomgång kan jag inte komma till annan slutsats än att kyrkotukten upphörde först när samhällets ideologi med dess attityder och traditioner gav vika för nya levnadssätt och villkor. Kyrkotukten gick inte att lagstifta bort, dess grund var först tvungen att rivas.

4.2 NOTER

* = Denna stjärna som ibland förekommer vid namnet Sundin markerar att det rör som om hans uppsats "Kontroll, straff och försoning" och inte boken "För Gud, staten och folket" av densamme.

Kapitel 1

- 1) Bruce Lenman, Kyrkotuktens gränser (Lund, 1982), 12
- 2) Jan Sundin, Kontroll, straff och försoning (Lund, 1982), 39
- 3) Peter Aronsson, Bönder gör politik (Malmö, 1992), 263
- 4) Sundin*, 46
- 5) Lars Petersson, Frihet, jämlikhet och Bentham (Uppsala, 1992), 32
- 6) Sundin*, 48
- 7) KH Johansson, Svensk sockensjälvtstyrelse (Lund, 1937), 32-33
- 8) Bengt Hägglund, Trons mönster (Lund, 1992), 32
- 9) Ragnar Gullstrand, Socknarnas självstyrelse (Stockholm, 1923), passim
- 10) KH Johansson, Svensk sockensjälvtstyrelse (Lund, 1937), passim
- 11) Björn Furuhausen, Sockenstämmans sociala kontroll (HT, 1992), 33
- 12) idem, 50-51
- 13) Jan Sundin, För Gud, staten och folket (Lund, 1992), 301
- 14) idem 315
- 15) Jan Sundin, Kontroll, straff och försoning (Lund, 1982), 41
- 16) idem, 78-80
- 17) Lars Petersson, Frihet, jämlikhet och Bentham (Uppsala, 1992), 28-29
- 18) idem, 30-31
- 19) Idem, 43ff
- 20) Bruce Lenman, Kyrkotuktens gränser (Lund, 1982), 10ff
- 21) Anton Ridderstad, Östergötlands beskrivning (Stockholm, 1918), 728-730
- 22) ibid
- 23) ibid

Kapitel 2

- 1) Sundin*, 51
- 2) Johansson, 252

- 3) ibid
- 4) idem, 251
- 5) Kyrkorådsprotokoll 1854, KIIIA:I
- 6) Lenman 12
- 7) Aronsson, 68
- 8) ibid
- 9) idem, 69-70
- 10) ibid
- 11) ibid
- 12) Harald Gustafsson, Sockenstämmans politiska kultur (Stockholm, 1989), 65-66
- 13) ibid
- 14) Torkel Jansson, Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation (Uppsala, 1982), 10
- 15) Gustafsson, 68-69
- 16) Sockennämndsprotokoll 23/8 1851
- 17) Sockennämndsprotokoll 5/9 1851
- 18) Visitationsprotokoll 1852, C:3
- 19) Husförhörslängder, AI:8, AI:9
- 20) Husförhörslängd, AI:6
- 21) Lars-Arne Norborg (Arlöv, 1982), 15
- 22) Husförhörslängd AI:8
- 23) idem, AI:6
- 24) idem, AI:10, AI:4

Kapitel 3

- 1) Sundin*, 47
- 2) Sockenstämmoprotokoll, 24/5 1853, KI:3
- 3) sockenstämmoprotokoll 1817-1862, passim
- 4) ibid
- 5) Sockenstämmoprotokoll, KI 1816-1831
- 6) Norborg, 10-11
- 7) Sundin, 315

Kapitel 4

- 1) Furuhausen, 37-39
- 2) Johansson, 230
- 3) Sundin*, 54
- 4) se t ex. Gustafsson, 68
- 5) Sundin*, 69
- 6) se t ex Sundin 63ff
- 7) Furuhausen, 40-43
- 8) Norborg, 10-11
- 9) Hilding Pleijel, Hustavlans värld (Stockholm, 1970), 44
- 10) idem, 30ff

4.3 KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor:

Landsarkivet i Vadstena (VaLa):

Trehörna kyrkoarkiv:

Sockenstämmoprotokoll,

KI:2 1855-1862

KI:3 1833-1854

KI 1831-1833

KI 1816-1831

Kyrkorådsprotokoll:

KIIIA:I 1854-1903

Visitationsprotokoll:

C:3 1852

Husförhörslängder:

Volym AI:2 1806-1819

AI:3 1819-1824

AI:4 1824-1835

AI:5 1822-1835

AI:6 1836-1849

AI:7 1836-1849

AI:8 1850-1860

AI:9 1850-1860

AI: 10 1861-1865

Sockennämndsprotokoll:

23 augusti 1851

5 september 1851 (kopior i Kalle Bäck's ägo)

Tryckta källor:

- Furuhagen, Björn, *Sockenstämmans sociala kontroll*, Historisk Tidskrift (HT) nr 1, 1992
- Jansson, Torkel, *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation*, Studica historica upsalensia nr 146, 1982
- Lenman, Bruce, *Kyrkotuktens gränser*, ur Kontroll och kontrollerade (forskningsrapport 1, 1982, Historiska institutionen vid Umeå universitet)
- Petersson, Lars, *Frihet, jämlikhet och Bentham*, Studica historica Upsalensia nr 168, 1992
- Sundin, Jan, *Kontroll straff och försoning*, ur Kontroll och kontrollerade (forskningsrapport 1, 1982, Historiska institutionen vid Umeå universitet)

Litteratur:

- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik* (Malmö, 1992)
- Gullstrand, Ragnar, *Socknarnas självstyrelse* (Stockholm, 1923)
- Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur* (Stockholm, 1989)
- Hägglund, Bengt, *Trons mönster* (Lund, 1992)
- Johansson, KH, *Svensk sockensjälvstyrelse* (Lund, 1937)
- Norborg, Lars-Arne, *170 år i Sverige* (Arlöv, 1982)
- Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld* (Stockholm, 1970)
- _____, *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia* nr38(Stockholm, 1933)
- Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket* (Lund, 1992)